

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel

TÜRKLERDE
DEVLET ANLAYIŞI
-13. Yüzyıl Sonlarına Kadar-

ÖTÜKEN

BAHAEDDİN ÖGEL; 21 Nisan 1923 yılında, Elazığ'ın Çarşı mahallesinde doğmuştur. İlk ve orta eğitimini Elazığ ve Malatya'da tamamlamış, 1940-41 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'ne kaydolmuştur.

Şemsettin Günaltay ve Afet İnan'ın okuttukları Orta Asya Türk Tarihini esas alarak bölümüne devam etmiş; Arkeoloji, Sinoloji ve Rusça derslerini de yardımcı branş alarak, 1944-45 yılında fakülteden mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra MEB'e başvurmuş, 30.06.1945'te Erzurum Lisesi Tarih-Coğrafya öğretmenliğine tayin edilmiş ve 31.10.1947 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. 1947 yılında çıkan bir kanundan faydalanarak Prof.Dr. Wolfram Eberhard'ın yanında doktora çalışmasına başlamış; "Uygur Devletinin Kuruluşu" isimli tezini hazırlayarak 1948 yılında doktor unvanı almış, 1949 yılında Genel Türk Tarihi kürsüsüne asistan olarak atanmıştır.

Bahaeddin Ögel, çıkan bir yasa sonucu bilgi ve görgüsünü arttırmak üzere dört aylığına İran'a gönderilmiş, aynı yıl Alman Hükümeti'nin bursundan faydalanarak Almanya'ya gitmiştir. Almanya ve Türkiye'deki çalışmaları sonucu "Liao Devrinden Önceki Kitanlar" isimli doçentlik tezini hazırlamış ve 1957 yılında Eylemli Doçentliğe atanmıştır. "Alexandre Von Humbold Vakfı" bursundan faydalanarak 1959 yılında tekrar Almanya'ya gitmiştir. 1961 yılında Tayvan Hükümeti'nden Taipei'de ki National Cheng-chi Üniversitesi'nde misafir öğretim üyeliği daveti almış, 1962-64 yılları arasında Tayvan'da görev yapmıştır. "Sino-Turcica" adlı eserini tez olarak sunmuş ve 1964 yılında Profesör unvanı almıştır.

42 yıllık akademik hayatını Ankara Üniversitesi'nde geçirmiş, bölüm başkanlığı yapmış; MEB, MGK, TRT, DPT, TİB, TTK gibi pek çok kuruluştaki danışman, raportör, üye veya idareci olarak görev almış; pek çok araştırma enstitüsünde çeşitli unvanlarla faaliyet göstermiştir. Bahaeddin Ögel, Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili Çin arşivlerine inerek araştırmalar yapan sayılı tarihçilerdendir. Özellikle Türk Kültür Tarihi alanında önemli çalışmalar hazırlamıştır. Alman ekol ve metotlarını Türk araştırmacılara tanıtmış ve Türk metotları ile kaynaştırarak özgün bir metot geliştirmiştir. Türk tarihinin bütünlüğü, Türklerin göçebeliği, Türk-Moğol meselesi gibi pek çok tarihsel mesele hakkında tezler ortaya atmıştır. Alanıyla ilgili 20 cilt kitap ve 120'den fazla makale yazmıştır. Almanya, İngiltere, İtalya, Danimarka, Macaristan, Avusturya, İran, Milliyetçi Çin (Tayvan), Moğolistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Azerbaycan gibi ülkelerde ilmi çalışmalar yürütmüştür. Almanca, İngilizce, Çince, Farsça, Rusça ve Moğolca'nın yanı sıra Çağdaş Türk Lehçelerini de bilen Ögel, 7 Mart 1989 günü vefat etmiştir.

Eserleri:

- *Erzurum Anıtlarında Altay-Türk Anıtlarının İzleri*, Erz. Halkevi Yay., Erzurum 1947.
- *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi* (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre), TTK Yay., Ankara 1962.
- *Uygurlar ve Uygur Tarihi* (Ders Notları), Ankara 1962.
- *Sino-Turcica (Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri)*, Tai-pei 1964.
- *Hunlar, Göktürkler, Uygurlar* (Ders Notları), Ankara 1968.
- *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, c. I-II, İstanbul 1971.

- *Türk Mitolojisi (Kaynak ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Cilt I-II, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara 1971.
- *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. I-IX, Kültür Bak. Yay., Ankara 1971.
- *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. I-II, Kültürü Bak. Yay., Ankara 1982.
- *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu (İlmi Heyet İle Birlikte)*, Ankara 1985.
- *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, c. I-II, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1988.

İÇİNDEKİLER

Takdim.....	15
Önsöz	21
Kısaltmalar	29

I. BÖLÜM

TÜRKLERDE “KÂİNAT DEVLETİ” ANLAYIŞI

1. “Evren İmparatorluğu” Düşüncesinin Mitolojik Temelleri	32
2. Türklerde, “Evren (Universal) Devlet” Fikrinin Temelleri.....	34
3. Türk Devletinin Kuruluşunda, “Gök, Yer ve İnsan” Üçlüsü.....	35
4. Göğü, Yeri Yaratan ve Türk Devletini Kuran Yüce Tanrı	36
5. İnsan, İnsanlık ve Türk Devleti	37

CİHÂN VE CİHÂNA HÜKMEDEN

1. “Acun”, Dünya Anlamında	39
2. “Acun”, “Cihân” Anlamında	39
3. “Acuncu”, “Bütün Dünyanın Hâkimi, Hakanı” Anlayışında.....	40

YERYÜZÜ “TÜRK DEVLETİ” HALİNDE

1. Devlet ve Yurt Toprağı; Yönlenme ve Teşkilât	41
2. Türklerde “Devletin Toprağı” Mukaddestir	42
3. Türklerin, Mukaddes “Yer ve Suları”, Devlet ve Vatan Toprağıdır	43
4. “Türklerin Yeri ve Suyu” Türk Milletiyle Türk Devletini Koruyor	45
5. Türk Kağanına “Türk İlinin Yer ve Suları” Emir Veriyor.....	45
6. Gök ile “Türk İlinin Mukaddes Yer ve Suları” Bazen Türk Kağanına Yardım Ediyorlar.....	46

II. BÖLÜM

TÜRK DEVLETİ VE KÂİNAT

<i>Devlet Teşkilâtı ve Yönler</i>	49
1. Türklere Göre Yeryüzü ve Dünya	49
2. Dünya ve Türk Devletinin Yönleri: (Yönlere Göre Devlet Teşkilâtı)	50
<i>Yurt ve Vatan Toprağı</i>	53
1. Türkler ile Türk Devletine Bağlı Olanların Yurdu ve Toprağı	53
2. “Doğduğum Yer, Ana Yurdum” ve Taşra.....	54
3. Malım, Yurdum - Otağım, Dağım	54
<i>Türk Devletini Yer ile Gök Çevreliyor ve Tamamlıyor</i>	56
1. Gök ile Yer ve Onun Arasında Türk Devleti	57
2. “Yukarıda Gök ve Aşağıda Yer” Anlayışı ile Düzen	57
3. Göğün Altında ve İnsanın Üzerinde “Türk Kağanı” Vardı.....	58
4. Göktürk Devlet Anlayışında “Gök” Çok Önemliydi, “Yer” ise Etkisini Kaybediyordu.....	58
5. “Gök-Yer” ile İlgili Birleşik Birkaç Deyim	59

III. BÖLÜM TÜRK DEVLETİNİN İLÂHÎ TEMELLERİ

<i>Din ve Mitoloji Temelleri</i>	63
1. Türk Devletinin İlâhî Temelleri.....	63
2. Göktürlere Kadar Orta Asya İmparatorluklarının Çin'deki İlk "Hsia" Sülâlesine Dayanmaları.....	63
3. Göktürk Devlet Anlayışının Dayandığı Mitoloji ve Destanlar	64
4. Türklerde "Yeryüzünün Hakanı" Olma ile İlgili Bazı Semboller.....	66
<i>Hakanın İlâhî Özellikleri</i>	67
1. Mete, "Gök Tarafından Tahta Çıkarılmış Hunların Büyük Hakanı"	67
2. Mete'nin Oğlunun Unvanı: Gök ile Yer Tarafından Yaratılmış, Ay ile Güneş Tarafından Tahta Çıkarılmış, Hunların Büyük Hakanı	67
3. Hunlarda Hakan için Söylenen "Tanrının Oğlu" Tanıtması var mıydı?	68
4. "Genişlik", "Büyüklik": Hun Hakanının Unvanı	69
5. "Kür-Han": Evren ve Kâinatın Hakanı	70
6. "Yaşlı ve Üstün": Mete'nin Oğlunun Unvanı.....	72
7. Dünya ve Devletin "Kutup Yıldızı" Çevresinde Dönmesi.....	74
<i>Kağanlık Kutunu Gökte Bulma</i>	75
A) Tanrıya Benzer Gökten (Kağanlığını) Almış, Türk Bilge Kağan	75
1. Türk Kağanları ne Gökte Doğdular ve ne de Gökten İndiler	75
2. Türk Kağanı "Gökte, Tanrı'da (Kut) Bulmuş" idi	76
3. Türk Kağanının "(Kut) Bulması"	77
4. "Göge Benzer Gök" (Tengri Teg Tengri) ne Demektir?	78
5. Tanrı Yaratmış Türk Bilge Kağan (Tengri -teg Tengri yaratmış Türk Bilge Kağan)	80
<i>Doğum-Kader ve Devlet</i>	82
1. İnsan Doğumu, Tanrı'nın Kader ve Tâyinine Bağlıydı	82
2. "Gökte Doğmuş" Gibi Gösterilen Bazı Göktürk Kağanları	83
3. "Göğün Oğlu" Unvanıyla Görünen Bazı Türk Kağanları	83
4. "Gök Kağan" Unvanını Türkler Daha Çok Çin İmparatoru İçin Kullanmışlardı	84

IV. BÖLÜM HAKAN SEÇİMİ VE HAKANIN SORUMLULUĞU

<i>Hakan Seçiminde Din Töreni ve Halkın Kaynaşması</i>	87
1. Türk Topluluklarının Başlangıçta "Askerî Birlikler" Hâlinde Oluşmaları	87
2. Hakan Seçimine Halk ve Boyun Katılması	88
3. "Göge Çıkma Töreni" Gibi, Tahta Çıkma Törenleri.....	89
4. Tahta Çıkışta, "Kağana Vazifelerini Hatırlatma ve And İçirme Töreni"	89
5. Hakan Seçiminde "Yetenek ve Liyakat" Aranması	90
6. Hakan Seçiminde "Bilgelik, Alplık ve Soyluluk", Temel Nedenlerdi	91
<i>Hakan Seçimi Anlayışının Temelleri</i>	92
1. Hakanın Kurultayda Seçilmesi, Eski ve Köklü Bir Türk Geleneğidir	92
2. "Tahta Çıkma" Türklerce Nasıl Anılıyor ve Tanınıyordu?	93
3. "Tahta Çıkma", Yukarı Götürülme ve Yükseltilme Anlamında İdi	94
4. "Tuğ Dikme" Yolu ile Han İlan Etme	95

V. BÖLÜM
DEVLET MECLİSİ VE KURULTAY

<i>Kurultay Anlayışının Temelleri</i>	99
1. Mete ile, İlk Kurultay Haberi Başlıyordu	99
2. Kurultay, Başlangıçta Türklerde, Din Töreni, Bayram, Yeme İçme Toyu, Eğlenme ile Yarışmayı da İçinde Toplayan Bir Devlet Toplantısı İdi	100
3. Yıllık Büyük Din Töreni ile Kurultayın Bir Arada Yapılması	100
4. Kurultay, Milletın Birleşmesi, Kaynaşması ve Din İle Devlet Gücünü Tek Elde Toplayan Bir Gösteri ve Toplantıdır	102
<i>Kurultay ve Divan Çeşitleri</i>	104
1. Töreyi Kurma ve Toplama Kurultayı	104
2. Kurultaylar, Türk Tarihinde Hangi Gereklere İçin Toplanırlardı	105
<i>Hakan ve Kurultay</i>	110
1. Kurultay, Divan veya Toyun, Devlet Adına Hakanlar Tarafından Toplantıya Çağırılması	110
2. Kurultay veya Divanın Bir Danışma Meclisi Özelliğini Göstermesi	111
3. Dede Korkut Kitabı'nda, Hanlar Hanı Bayındır Han'ın Divanı	112
4. Altın Otağ: Kurultay, Toy ve Divan Toplantılarında, Hakanlık ve Devlet Sembolü	113
5. Kurultaylar ile Toylarda Devlet Protokolü ve Disiplini	114
6. Kurultay veya Divan Otağının Başlıca Sembolleri	116
<i>Yoksullar İçin Vergi ve Şölen</i>	118
Şölen, Yemek mi; Yoksa Yoksullar İçin Alınan Bir Yiyecek Vergisi veya Armağan mıydı?	118
<i>Toy ve Kurultayların Yararları</i>	121
1) Büyük Halk Toyları ile Kurultaylarının Askerî ve Ekonomik Yararları	121
2) Türkler "Halk Toplantılarını, Kurultay, Divan ve Devlet Danışma Meclislerini" Nasıl Adlandırıyorlardı?	123

VI. BÖLÜM
HALK VE DEVLET

<i>Halk ve Millet Anlayışı</i>	131
1. Türk Hakanı Halkın Kalbini Kazanmak Zorunda	132
2. Halkı "Devlet Felsefesine Göre" Koruma	133
3. Halkın, Acımasız ve Meşru Olmayan Hakanları Tutmaması	134
4. Han Seçiminde Halkın Rahatını ve Devletin Geleceğini Düşünme	135
5. Hakanlar Dışa Karşı, "Halkın Duygulanması ile Gururunun Kırılmasından" Çekiniyorlardı	136
6. Halk ile Hakan ve İdarecilerin Birbirleriyle Kaynaşmış Olmaları	138

VI. BÖLÜM
DEVLETİN HALKA KARŞI VAZİFELERİ

1. Eğitme, Özen ve İhtimam Gösterme (Eğitme, İgidme)	143
2. Devleti, Milleti ve Töreği Düzene Koyma	146
3. Milleti ve Devleti Derip-Toplama	150
4. Halkı ve Nüfusu Çoğaltma (İyi Hayat Verme Yoluyla)	151
5. Açık Doyurma, Çıplağı Giydirme: Türk Devletinin Başlıca Dileği.....	152
6. At ve Don (Elbise) Verme: (Hizmet Hakkı)	155
7. Millete Altın, Gümüş ve Diğer Değerli Şeyler Kazandırma: (Altın Zenginliğin Bir Sembolü)	156
8. Kazanma: Devlet ve Millet İçin Kazanmak	158
9. Kondurma: Halkı İskân Etme, Halka Yeni Yurtluk Verme, Türkleri Yeni Alınan Yerlere Yerleştirme	161
10. Devlet İçinde Asâyîş, Mal ve Can Güvenliği, Millî Birlik, Anlaşma ve Kaynaşma, Rahatlık ile Sosyal Adâlet	165
11. Tutmak ve Tutuş: Devleti ve Milleti Tutma ile İdare Etme İş ve Dileği	168
12. İşini Gücünü Verme (Hakanın Millete, Milletin de Hakana İşini Gücünü Vermesi) ...	171
13. Devlet ve Düzenin Karışık Bulanması	173
14. Devlet İçinde “Sıkıntı, Üzüntü ve Belâ”	175

VIII. BÖLÜM
TÜRK DEVLETLERİNİN DAYANDIKLARI
ANA PRENSİP VE DÜŞÜNCELER

A. Kut, Kutluluk ve Kutlu Olsun	179
1. Ruh ile Kutluluk Ayrı Şeylerdi	179
2. Çeşitli Görüşler	180
3. “Devletli ve Saadetli” Deyiş ve Anlayışı (Göktürklerden, Müslüman Türklerle)	181
4. Mukaddeslik ve Devlet Anlayışındaki Gelişmeler.....	183
5. “Haşmetli ve Hazretleri” Deme Yoluyla Ağarlama	184
I. Kut ve Kutluluk Nedir?	185
1. “Yaratılış, Karakter ve İrade”	185
2. Büyük Devlet Tecrübesi ve Halk Gelenekleri	186
3. İyi Kader ve Başarı: Tanrı'nın Lütfu ve Keremi	186
4. Erdemli Bir Hayat (Liyâkat, Kemâlat ve Yol)	187
5. Güzellik Huy ve Yaratılıştaki Temizlik	188
6. Saygılama ve Yüceltme	188
7. Kutluluk Payı ve Kutlu Yaz (Bereketli Yaz)	189
8. Kutlanma, Ululuk Bulma	190
9. Kutlu Devlet Sahibi, Uğurlu, Mübarek ve Aziz Olma	191
10. Kutluluk Dileme, And ve Yemin	191
11. Kut ve Kıvanç: (Orta Asya'dan Anadolu'ya)	192
II. Hakanlar ve Kutluluk	193
1. Kutluluğu Alplık, Erdem ve Bilgi Destekler	193
2. Kutluluk Doğuşla Değil; Hizmetle Gelir	193

3. Devletli ve Saadetli Osmanlı Padişahları	194
4. Ad ile Ün de Kutluluğu Çağırır	195
5. Kutluluk ve Millet, Kutlu Çağ, Kutlu Destek	196
6. Devlet Sözü ve Kutluluk	197
7. Devlet Kuşağı, Kemer ve Kutluluk	198
8. Devlet Nöbeti: Kezik veya Gezek	199
9. Kut ve Kutluluğu Bulma	200
10. Kutlu Olsun	202
11. İl Kutun Duruşu ve Görünüşü	203
12. Kutluluğun Doğması ve Uçması	204
13. Kut'u, Devleti Tutma ve Kutlu, Devletli Kalma	204
14. Bereket ve Uğur Olarak Kut ve Kutluluk	208
<i>III. Devlet ve Kutluluk</i>	212
1. Hunlarda Kut ve Kutluluk	213
2. Türk Hakanları Mukaddes Değildi	213
3. Türk'ün Yeri Suyu ise Mukaddes İdi	214
4. Çin İmparatorunun Vücudu (Eti ve Özü) Mukaddestir	215
5. Türk Hakanı, Tanrı'nın İzni ile Bahtına Bağlıdır	215
6. Türk Hakanı, Yaratılıştaki Tanrı Vergisine Bağlı İdi	217
7. Hakanlığın Sürekliliği, Hakanın Davranışlarına Bağlı İdi	218
8. Eski Türk İnanışlarının İslâmiyet ile Bağdaştırılması	219
9. Ay Gibi Doğuşu ve Batışı	220
10. İkbâl ile Kutun Boşluğu	221
<i>B. Yarlğ</i>	223
1. Yarlğ Anlayışının "Tanrı'nın İzni ve Kader" İnanışından Osmanlılarda "Mağfret" Manasına Kadar Gelişmesi	223
2. Yarlğ Başlangıçta Yalnızca "Tanrı Emri ve İzni" Demekti	224
3. Çingiz Han Devleti'nde Yarlğ Anlayışı	225
4. Türk Devletlerinde Tanrı Yarlğaması ile Hakan Yarlğaması Ayrı Ayrı Gelişmiştir	227
5. Buyrultularda Sebep ve Davranış Durumları	227
6. Göktürk Kağanlarının Buyrultu ve Fermanları	228
7. Hakanın Bilgelik ve Hikmet Dolu Emri ve Sözü (Sab, Sav)	229
<i>C. Talih, Nasib ve Kısmet</i>	231
1. Türklere, Nasib ve Kısmeti Karşılaman Sözlere	231
2. Üleme ve Üleştirme ile Nasip ve Kısmetin İlişkileri	232
3. Nasipli, Kısmetli ve Kutlu "Millet"	232
4. Nasipli ve Kısmetli Hakan	233
5. Herkesin Kader ve Mukadderatı Kendisindedir	233
6. Akıl ve Bilgi Karşısında Talih ve Kısmet	234
<i>D. Alplik ve Şecâat</i>	235
1. Alp Ordu ile Savaşta; Bilge ise Mecliste	236
2. Alpları Özlerine Göre Tanıtma ve Ad Verme	237
3. Alpaga ve Alpagutlar	238
<i>E. Devlet ve Bilgi</i>	240
1. Türklere Göre Bilgili ve Bilgisiz Kişi	240
2. Ululuk da, Bilgiye Bağlı idi	241
3. Oğuzlarda Bilge ve Bilgelik	242
4. Devletlik ve Hakanlık Bilgisi	242

5. Türklerde Bilgi Çeşitleri.....	243
6. Devlet İçinde Kötü Bilgi Yayma ve Kötü Bilgi	243
7. Bilgiyi Öğrenme ve Öğretme	244
<i>F. Bilge ve Bilgelik</i>	245
1. Türklerde Herkes Bilgi Sahibi ve Bilge Olabilirdi	246
2. Türk Devletlerinde Bilge ve Bilgelik Anlayışı	247
3. Bilgelerin Çeşitleri ile Ad ve Unvanları	249
4. Böğü Kağan'dan İslâmiyet Çağındaki Bilge Böğü'ye	250
5. Ozan Devlet Bilgeleri	251
<i>G. "Külüg", Ünlü ve Şöhretli</i>	252
1. Türk Milletinin Adı Kü'si Yok Olmasın Diye: (Kü, Külüg)	252
2. Ün (Kü) ve Adın Yayılması, Türk Milletinin Bir Dileği	253
3. Ad, "Unvan ve Mevki"; Adlı ise, "Ünlü Demekti"	254
4. Adlı, Adsız, Çavlı, Külüg, Ünlü Gibi Şan ve Şöhreti İçinde Toplayan Ad ve Unvanlar	255
<i>H. Güç ve Güçlü Olma</i>	257
1. Tanrı Güç Verdiği İçin Hakan Devlete ve Millete Yararlı Olabiliyordu	257
2. İktidar ve Muktedir Olabilen Türk Hakanlarının Unvan ve Sembolleri: (Güçlü "Küçlüg")	258
3. Kaba Güç, Türk Dilinde ve Türk İnanışlarında Bir Adâletsizlik Olarak Görülüyordu	259
<i>İ. Erk, Saltanat ve Kudret</i>	261
1. Erk Türk veya Erklig Türklüg Sözleri, Güç ve Kudretin En Üst Doruğunu Anlatır	261
2. Hakanların Erkligi, Saltanat Kudreti	263
<i>J. Erdem, Fazilet</i>	265
1. Er Erdemi: Kişilerin, Erlerin Erdemi	266
2. Erdemin Devlet ve Millet ile İlişkileri	267

IX. BÖLÜM

VASSAL DEVLET VE HALK İLE İLİŞKİLER

Batının Türkleşmesinde Uç Boylarının Rolü	272
Bağlı, Vassal Devletler ile Topluluklar, Türk Hakanının Kurultayı ile Yeme İçme Toylarına Katılma Zorunda İdiler	274
Bağlanma ve Biât ile İlgili Bazı Türkçe Deyimler	275
Oğuz Destanı'nda, Tekfurların Ülkeleri Alınırken İnsan Öldürme ve Katliâm Görülüyordu	275
Teslim Olma ve Bağlanma Sembolleri ile Davranışları	276
Türklerde, Yabancı ve Yad Anlayışı	276
Tatsız, Yani Taciksiz Türk Olmaz, Başsız Börk Olmaz	276

X. BÖLÜM

TÜRK TÖRESİ

<i>Örf Hukuku ve Kanunlar</i>	281
1. Töreleri Düzenleme	281
2. Türk Töresini Kaybetmiş Millet	282
3. Törenin Yok Olup Yıkılması	283

4. Töreyi Kazanma Anlayışı	283
5. Milletin Töreyi Kazanması	284
6. Töreye Uygun Olarak Tahta Çıkma	285
7. Devleti ve Töreyi Tutuvermek ve Düzenleyivermek	286
8. Töre Anlayışının Değişmeye Başlaması	287
9. Türkler Kendi Töre Anlayışlarını Yeni Dinler ile Düşüncelere Benzeştirerek Sunuyorlardı	287
<i>Gelenekler ve Töre</i>	290
1. Türk Töresinin Temeli Topluluk Disiplini ile Aile Düzeni İdi	290
2. Yabancı Gelenekler, Yabancı Devletlerin Tesir ve Baskılarıyla Birlikte Geliyordu	292
3. Türklerin Başlıca Özellik ve Karakterleri	293
4. Töre ve Toku-Töre ve Âdetler	294
Yasa, Yasamak ve Yasak	295
Çingiz Han Yasası ve Uygurlar	297
Oğuz Han Töresi ve Çingiz Han Yasası	298
Çingiz Han “Kutadgu Bilig’i”	299
Türklerde Töre ile İlgili Diğer Deyimler	300
Yol ve Töre	300
Yargı ve Yargıcı	302
Yargı Yetkisi	302
Töre ve Kanunların Sahibi Hakandır	305
Oğuz Han Töresi	306
“Yargı” Yetkisi	308

XI. BÖLÜM TÜRKLERDE HALK VE ORDU

<i>I. Ordu Teşkilâtı ile Halk İlişkileri</i>	313
1. Eski Türklerde “Halk” ve “Ordu” Anlayışı	313
2. Büyük Hun İmparatorluğu’nda “Ordu Teşkilâtı”nın Hun Boylarına Dayanmış Gibi Görünmesi	314
<i>II. İmparatorluk Ailesinden Gelen “Başkomutanlar”</i>	315
1. Hükümdar Ailesinden Gelen Komutanlar	315
2. Hunlarda “Bilgin-Asker”, Yani “Alp ve Bilge Komutan” Anlayışı	315
<i>III. Soylu Aile ve Boy Komutanları</i>	317
<i>IV. Komutanların Tayin Usûlleri</i>	318
<i>V. Bölge ve Boy Komutanları</i>	318
1. Hun Boylarından Çıkan Ordular ve Komutanlar	318
2. “Bölge Ordularının” Hun Ordu Merkezine Bağlanmış Olmaları Meselesi	319
3. Büyük Boy Komutanlıklarının “Boy Adları” ile Adlandırılmaları	319
4. Boy ve Bölge Komutanlarının Başkente Bağlılığını Gösteren Unvanlar	320
5. Devleti Kuran Hun Boylarına Kız Veren, “Dünür” Boyların Komutanlıkları	320
6. Eski Prens Soylarının İdare Ettikleri “Bölge” ve “Ulus” Orduları	322
7. Hunların Başkanvekilleri	322
<i>VI. Hunların ve Oğuz Boylarının Düzeni</i>	323
1. Hunlarda “24 Tümen” Kuruluşu	323
2. Orta Asya Türk Ordu Teşkilâtının “Takvim” ve “Zaman” Birimlerine Dayanması	324

VII. Binli ve Onbinli Ordu Teşkilâtı.....	324
1. “Onlu”, “Yüzlü”, “Binli” ve “Onbinli” Ordu Teşkilâtının Orta Asya Kökleri ile Avrupa’da Yayılış Tarihi	324
2. “Ondalı” (Decimal) Devlet ve Ordu Teşkilâtının Orta Asya’dan Avrupa’ya Geçişi	325
VIII. Selçuklu ve Osmanlılar’da Devamı	326
1. Selçuk ve Osmanlı Çağında Devam Eden Diğer Askeri Taktik ve Düzenler.....	326
IX. Yabancı Ordular ve Komutanları	327
1. Türk İmparatorlukları İçindeki Türk Olmayan Komutanlar	328
2. Türk Ordularındaki Yabancı Kolordular	328
3. Yabancı Asker Kullanmayı Türk Devletlerinin Bir Zaafı Olarak Kabul Eden Nazariyeler	329
X. Onluk, Yüzlük, Binlik ve On Binlikler	329
1. Ordu Teşkilâtı	329
2. “Atlı” ve “Yaya” Birlikler	331
XI. Sürekli “İl ve Başkend” Orduları	331
1. Kağanın Özel Muhafızları	331
2. Kağanın Muhafız Tümeni	332
3. Sınır ve Garnizon Tümenleri	332
4. Çin Sınırındaki Türk Kolonilerinin Hukukî Durumu	332
5. Şehirlerin Asâyişi ve Korunması ile Görevli Türk Garnizonları	333
XII. “Boy” ve “Bölge” Orduları.....	333
Sonuç.....	335
Ailede “Oturma ve Yer Alma Protokolü”	336
1. Aile, Devlet ve Ordu Teşkilâtının Temelidir	336
2. “Oğuz Kağan Ailesinde” Oturma ve Yer Alma Protokolü	337
3. “Ağa”, Torunların En Büyüğü: (Aile İçinde Torunlar Mangası)	338
4. Ailede Oturma Düzeni (Orun) ve Protokolü	338
Çince Notlar	340
Dizin.....	343

TAKDİM

GILLES DELEUZE, göçebelerle ilgili meşhur çalışmasında “göçebenin tarihi yoktur; coğrafyası vardır” tespitinde bulunmaktadır. Bu sözü bütün bir Türk tarihine teşmil etmek mümkündür. Tarihleri boyunca planlı ve sistemli bir surette yaptıkları göçlerle eski dünyanın dört bir tarafına yayılan, muhtelif kültür ve medeniyetlerle münasebet kuran Türkler; beylik, imparatorluk ve nihayet modern manasıyla devlet vasıflarını haiz irili ufaklı pek çok müesses yapılar vücuda getirmişlerdir. Bu siyasî yapıları yalnızca zamana ve mekâna bağlı bir tesadüfler zinciriyle vücut bulmuş teşekküller olarak değerlendirmek mümkün değildir. Dikkatlice incelendiği takdirde, söz konusu yapıların zaman ve mekân farklılıklarına rağmen müşterek bir devlet geleneğinin mahsulü oldukları görülür. İslâm dinini kabullerinden önce Bozkır kültür coğrafyasında yer alan Türkler, Uzakdoğu kültürleriyle münasebet tesis etmişler; mensup oldukları dinler ve dünya görüşleri dışında bu coğrafyada filizlenmiş muhtelif dinler ve düşüncelerle de ünsiyet kurmuşlardır. İslâm dinini benimsemeleriyle birlikte Yakın ve Ortadoğu kültür ve medeniyetleriyle de geliştirdikleri münasebetler sayesinde karşılıklı olarak birbirlerinden etkilenmişlerdir. Yaklaşık üç asra varan bir süredir de Batı medeniyeti ile yakından tanışma fırsatı bulmuşlardır. Bugün, modern Türk devlet düşüncesini incelenmek için bu tarihî seyri, Türk devlet düşüncesine vücut veren siyasî kaideleri, müesseseleri ve teşkilât yapılarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ancak yoğun bir mesai ve gayret gerektiren bu hususu sağlıklı bir biçimde değerlendirmek; Türk tarihinin hareketli ve dinamik yapısını dikkate almak, bu dinamik yapıya karşılık sürekliliği sağlayan unsurları tespit etmek ve münasebet kurduğu kültürleri, medeniyetleri bilmek ile mümkündür.

Elinizdeki kitap böyle bir çabanın ürünüdür. Kitabın müellifi Bahaeddin Ögel, Batının “erken devlet” tanımında belirleyici olan coğrafi mevki, nüfus, dış ilişkiler, ekolojik şartlar gibi hususları nazarıdikkata almakla birlikte Türk toplumunun tarihî, içtimaî ve kendi iç dinamiklerine dayanan bir devlet tanı-

mı yapmak gayretindedir. Aslında devletin teşekkülünde rol oynayan asgarî şartlar hemen her yerde aynıdır ve bu asgarî şartlar üzerinde bir ittifakın varlığından söz etmek de mümkündür. Beşerî unsur (nüfus), sınırları tespit edilmiş belli bir toprak parçası ve idare, devlet teşkilatlanmasının asgarî şartlarıdır. Temel mesele bu şartların nasıl vücuda geldiği ve esas rollerinin ne olduğu noktasında düğümlenmektedir. Devletin tarifi ve müesses bir yapı olarak teşekkülüyle ilgili tartışmalarda öncelikle bu sorulara cevap vermek gerekir. Türk devlet yapısı ve geleneğinde belirleyici olan her şeyden önce Türk toplum yapısının özünü teşkil eden aile, halk, toprak, kağan, töre ve kut gibi mücerret ve müşahhas mefhumlardır. Ögel, insanın tek başına kendine yetmediği ve birçok şeye ihtiyaç duyduğu anda devletin doğduğuna inanan Eflatun'un *Devlet* adlı eseri ile Türk devlet anlayışını ve geleneğini izah etmenin imkansız olduğunu düşünmektedir. Ona göre, Avrupa-merkezci okumalar yerine Türk tarih ve kültürünü, kendi teşekkül ve tekâmül sürecinde ele almak daha sağlıklı neticeler verecektir. Bu maksatla Türk devlet geleneğini, -mütehassısı olduğu sahayı da nazarıdikkata alarak- Bozkır, Uzakdoğu ve İslâm kültür çevreleri ışığında tetkik etmektedir. Türk devlet anlayışının tarihî menşesini, bu kültür daireleri etrafında incelemektedir.

Orta Asya Türk tarihi ile ilgili kayıtların ve verilerin 19. yüzyıldan itibaren Batılı Sinologlar ve müteakiben Türkologlarca ele alındığı ve Batı'daki müesseselere kıyasla değerlendirildiği düşünülürse, bu kıyasların ve yaklaşımların Türk devlet yapısı ile ilgili atıfta bulunduğu hususların umumiyetle “yağmacı”, “teşkilatsız” ve “tesadüflerin ortaya çıkardığı siyasî teşekküller” olduğu görülmektedir. Batının siyasî ve içtimaî yapısını esas alarak farklı bünyeleri bu nazarla değerlendiren araştırmacıların ortaya koyduğu kültür tariflerinde göçebe kültürler, yerleşik kültürlerle nazaran geri olarak yaftalanmaktadır. Oysa eski Türk devletlerinin teşekkülü ve hususiyetleri hakkında oryantalistlerin verdikleri bilgiler, artık ne tarihçiler ve ne de siyaset bilimcileri için tatmin edicidir.

Batılıların yapmış oldukları devlet tarif ve tasnifleri, Ögel'e göre Türklerin kurmuş oldukları devletleri izah edemez. Bu sebeple onun devlet tarifinde “artı-ürün”, “bir sömürü mekanizması olarak işleyen vergi ve haraç toplama işinin toplulukların, ticaretin korunması, sulama sistemlerinin örgütlenmesi gibi kamu görevlerinin karşılığı” yahut “meşrû olarak fizikî güç kullanma tekelini elinde bulunduran otorite” gibi tanımlara rastlanmaz. Sosyolojik nazariyelere, felsefî görüşlere fazla itibar göstermez. Destanlar, mitolojiler, tarihî malzemelerle “temellendirilmiş kuram” oluşturma gayretindedir. Esasen bu çaba, Cumhuriyetin ilk yıllarından beri millî-romantik tarih yazımının ana

konularından birini teşkil etmekte ve sosyolojik nazariyeler yerine başlıca malzeme olarak tarihten faydalanılmaktadır. Ögel de devletten bahsederken, iktisadî yapı haricinde milletlerin kültürleri ve içtimaî hayatlarının da nazarı-dikkata alınması gerektiğini söyleyen bu tarih yazımı geleneğini sürdürmektedir. Ona göre bozkır kültürü, dinamik ve düzenli biçimde işleyen bir içtimaî bünyeye sahiptir. Aileden başlayarak buduna (millet) uzanan içtimaî yapıda her ferдин rolü ve görevi bellidir. Bu çarkın işleyişinde de en mühim rol aile ve devlete aittir. Devlet ve aile mefhumları üzerinde hassasiyetle durmasının, devletin bekası ve kutsiyetini en temel şey addetmesinin özünde de bu anlayış yatmaktadır. “Türk devletinin en mühim özelliği, tefrikaya karşı olması ve devletin ortağının bulunmamasıdır.”

Töre, aile yapısı ve devlet nizamı, zaman ve mekân farklılıklarına rağmen Orta Asya, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet arasında bir devamlılık bulunduğu delalet etmektedir. Geniş zaman ve muhtelif coğrafyalarda vücut bulmalarına karşılık Türk devletlerinin en bariz müşterek hususiyetleri, bir devlet geleneğine dayanıyor olmalarıdır. Bu sebeple Türk tarihini bilmeden söz konusu devamlılığı anlamak mümkün değildir. Türk devlet anlayışı, kökleri çok derinlerde bulunan bir dünya görüşünden beslenmekte ve pek az bir değişimle bir halk ve millet geleneği hâlinde bu güne kadar gelmektedir. Türklere has gelenekler ve düşünceler, bu muhtelif devletlerin varlığına rağmen kaybolmamış ve mevcudiyetini korumuştur. Öyle ise asıl olan, bu devamlılığı sağlayan unsurları tespit etmektir. Ögel, bugün de varlığını koruyan Türk kültürünün menşeyini Orta Asya’da aramak gerektiğine; Türklerin müesses devlet nizamlarının özünde, varlığı kadim dönemlere uzanan bir “Türk töresi”nin bulunduğu inanmaktadır. Eserde bu inanç dikkat çekmekte; Türk tarihi kendi bütünlüğü içinde ve münasebet kurduğu kültür ve medeniyet daireleri çerçevesinde incelenmektedir. Ancak kaynakların ve belgelerin yetersiz olması, zaman ve mekânın genişliği, oldukça girift olan bu meseleyi sistemli bir şekilde incelemeyi de güçleştirmektedir.

Kadim dönemlerden bugüne muhtelif sahalarda ve birbirinden farklı jeopolitik şartlar altında birçok devlet ve imparatorluklar kuran Türk toplumunun sahip olduğu içtimaî bünye, hayat tarzı ve dünya görüşü, siyasî teşekküller vücuda getirmelerini kolaylaştırmıştır. Ögel için devletin dayandığı esasların başında “aile”, “halk”, “toprak” ve “kağan” gelmektedir. Türk devlet düşüncesi, geleneği ve müesseselerini incelemek için belirleyici unsurlardan biri, kuşku yok ki, en küçük içtimaî bünye olarak kabul edilen ailedir. Nitekim elinizdeki kitabın müellifi, devlet anlayışı ile aile arasında bir bağ kurmak suretiyle Türk içtimaî ve idarî yapısını izah etmektedir. Buna göre devletin

çekirdeğini aile meydana getirmektedir. Bu içtimaî yapı devam ettiği sürece devlet de varlığını devam ettirecektir. Devletin vücut bulması için en başta gelen unsurlar halk ve topraktır. Bu ikisi olmadan bir devletin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Üçüncü bir unsur olarak ise kağan'ı zikretmek gerekir. Türk devlet geleneğinde kağansız bir devlet yahut devletsiz bir kağan düşünmek mümkün değildir. Hakan, liyakati sayesinde Tanrı tarafından kendisine bahşedilen kut vasıtasıyla *il (devlet) tüzer, töre'yi tutar*; açları doyurur, çiplakları giydirir. İçeride ve dışarıda asayişini temin etmek, toprak bütünlüğünü korumak onun en aslı vazifesidir. Türkler, kurdukları cihânşümûl imparatorluklarla hep bu amaçlara hizmet etmişlerdir. Buna karşılık halkın da devlete ve yöneticilere karşı vazifeleri vardır. *Bengü-il'den devlet-i ebed müddet'e* ve nihayet *Cumhuriyet'e* uzanan süreçte bağlayıcı olan en mühim unsur, kuşkusuz *töre'dir*. Zira "il gider, töre kalır." Devletin kurulmasında ve dağılmasında töre, mühim bir rol oynamaktadır. Aileden başlayıp devlete giden yolu şekillendiren en mühim saik, töredir. Türk devlet geleneği ve onun dayandığı prensipleri her bakımdan gerçekçi bulan Ögel, yukarıda sıralanan mefhumlar ışığında Türk tarihinde bir devamlılık ve bütünlük olduğu konusunda ısrar eder. Esasen bu ısrar, II. Meşrutiyet döneminden itibaren milliyetçi çizgide sıklıkla dile getirilen başlıca düşüncelerden biridir ve bu hususta bir milliyetçi jargondan da bahsetmek mümkündür.

Bu düşüncenin Türk devlet anlayışıyla ilgili asıl meselesi, Bozkır kültür çevresinin şekillendirdiği Türk kültür ve medeniyetinin özünü, belli bir siyasî tekâmül çerçevesinde ele almaktır. Kadim dünyanın muhtelif yerlerine yayılan, farklı hayat tarzlarıyla ve dinlerle ünsiyet kuran Türklerin menşei sayılabilecek Orta Asya'dan bugüne belli bir hat izlendiği takdirde, bu tarihî seyrinde belirleyici olan unsurun *devlet geleneği* olduğu görülür. Bu konuda yapılmış irili ufaklı pek çok çalışma bulunmakla birlikte bunların ilmî olanları pek mahduttur. Üstelik söz konusu eserlerin sosyo-konjonktürel gelişmelere bağlı olarak kimi zaman hissî ve tarafgir olduğu ileri sürülebilir. Kadim dönemin "kutsal devlet"inden modern dönemin "kutsallaştırılmış devleti"ne yaşanan değişim sürecinde devleti yeniden tanımlama ihtiyacı, bu yaklaşımlarda etkili olmuştur. Bu tarz çalışmalar, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yeni bir kimlik yaratma çabalarıyla birlikte düşünce dünyamızda etkili olmuştur. Hiç kuşkusuz bu entelektüel çabaları etkileyen en mühim husus, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e miras kalan ve zihin dünyamızı meşgul eden "devlet nasıl kurulur?" sorusu ile de yakından alakalıdır. Bilhassa çevreleri yahut bizatihi kendileri tarafından "milliyetçi" diye tanımlanan Türk münevverlerinde bu endişenin belirleyici olduğu, meydana getirdikleri eserlerin bu temel mesele

etrafında şekillendiği ileri sürülebilir. Türkiye'nin varlık mücadelesi verdiği dönemlerde ve bilhassa soğuk savaş yıllarında kaleme alınan kimi eserler, bu kaynaktan beslenerek kutsallaştırılmış bir "devlet mitosu" yaratmalarıyla dikkat çekmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki neşirlerde, Osmanlı İmparatorluğu'nu âdeta paranteze alarak devam eden yoğun tarih mesailerini, çok partili dönemde ve bilhassa muhafazakâr iktidarlar devrinde bu parantez kaldırılarak sürdürülmüştür. Osman Turan'ın *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* bu çabanın en mühim eseri olarak müstesna bir yere sahiptir. Böylece Orta Asya Bozkır devlet ve toplum yapısı, Selçuklu ve Osmanlı geleneği ile de birleştirilerek tarihî devamlılık sürdürülmüş; Türkiye Cumhuriyeti, bu sürecin son halkası olarak telakkî edilmiştir. 1980 sonrası dönemde Türklerin devlet kurucu vasfı ve tarihî devlet geleneği, "ordu-millet" anlayışına daha belirgin surette vurgu yapılarak yeni bir çehre kazanmıştır. Bu açıdan Ögel'in *Türklerde Devlet Anlayışı* (1982) adlı kitabıyla hemen hemen aynı dönemlerde neşredilen İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk-İslâm Sentezi* (1985), Aydın Taneri'nin *Türk Devlet Geleneği* (1975) ve Muharrem Ergin'in *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri* (1973) adlı eserleri, dönemin siyasî ve içtimâî gelişmeleri ışığında okunması ve değerlendirilmesi gereken eserler olarak milliyetçi düşüncenin tarihinde önemli yere sahiptirler. Ögel, diğer eserlerinden farklı olarak *Türk Devlet Anlayışı* adlı eserinde üst yorumlardan fazlasıyla sakınmakta ve kimi zaman şümüllü izahlardan imtina etmektedir. Kuşkusuz bu tavrında belirleyici olan hususların başında, eserin kaleme alındığı dönemin ruhu da belirleyici olmuştur. "Aşkın devlet", "devlet aklı" ve "hikmet-i hükûmet" mefhumları, Ögel'in *Türklerde Devlet Anlayışı* adlı eseri de dâhil olmak üzere bütün bu çalışmaların belirgin hususiyetleri olarak dikkat çekmesine rağmen söz konusu eserlerden ortaya çıkarılabilecek hakikatler de vardır ve bunlar göz ardı edilmemelidir. Bu hakikatlerin belki de en mühimi, en müşahhas olanı, Türklerin vücuda getirdikleri devletlerdir. Meseleye üst yorumlardan azade, tarihî bir vakıa olarak yaklaşıldığı takdirde Türk devlet geleneği ve tarihî tecrübelerden çıkarılacak mühim derslerin olduğu reddedilemeyecek bir hakikattir.

Neşredildiği tarihten günümüze çeyrek asırdan uzun bir süre geçmiş ve âdeta unutulmaya terk edilmiş bu eseri yeniden okuyucuya kazandırmakla Ötügen Neşriyat, büyük bir hizmeti gerçekleştirmiştir.

Yahya Kemal TAŞTAN

İzmir 2015